

Felbomló családok és új együttélési formák (Nem hagyományos családi rendszerek)

Az elmúlt évtizedek házassági, válási és egyéb családi állapotot felmérő statisztikáiban tallózva szédítő és mellbevágó változásokat kell regisztrálnunk. A közismert – immár a „magcsaládot” és annak (házastársi, gyermeki) alrendszerit érintő – bomlási trendek egyrészt a tradicionális családmódel repedéseiről, ha nem darabokra-töredezettségéről árulkodnak. Másrészt törvényszerűen kíséri, szinte a másik oldalát alkotja e bomlási folyamatnak új együttélési, család-alkotási formáknak (kísérleteknek? kényszerpályáknak?) a tömeges megjelenése. Ezek az esetenként (újra)házassodással is tarkított „nem hagyományos” együttélések, tartósabb, átmeneti, szeriális, vagy egyéb formációkban már tizenéves korban elkezdődhetnek, és akár végigkísérhetik az életet, gyermektelenül vagy különféle kapcsolatból származó, esetleg közös gyermekekkel.

A megszülető generációk szemszögéből mindez azt jelenti, hogy a népesség egyre nagyobb része a „hagyományos” házassági és családi ideált jószerivel csak reminiscenciákból, romantikus filmekből, regényekből, esetleg papi vagy politikai szöszékekből ismerheti.

Családdinamikailag a legfeltűnőbb (és a gyermeknevelés szempontjából az egyik legmeghatározóbb) „elváltozása” e viszonyoknak az időtálló, bizalmat és biztonságot adó *személyes kötődési* lehetőségek és minták kialakulásának akadályozottsága, lecserélhetősége, elbizonytalanodása, esetleg azok szinte teljes hiánya. Statisztikailag a következmények nehezen követhetőek, ezekkel - esetleg több éves, akár generációnyi időeltolódással - mint különféle konkrét kapcsolati és egyéb tüneti problémákkal vagy devianciákkal találkozunk; és így a fától nem látjuk az erdőt.

Vajon szembe kell nézzünk azzal a felismeréssel, hogy nem csupán a családi élet megszaporodott eseti válságairól van szó, hanem egy sokkal mélyebb, széles társadalmi értelemben vett és talán visszafordíthatatlan *reprodukciós válságról* ?

Ez a kérdés természetesen egy másfajta (mondjuk így: kevésbé borúlátó) hangvétellel is felvethető. Eszerint nem is válságról lenne szó, hanem a történelem során máskor is megfigyelhető szükségszerű változásról, éspedig éppenséggel adaptív változásról; a válság illúziója abból adódik, hogy - mint ez a társadalmi-kulturális felépítmények esetében mindig így van - az új "felépítmény" kialakulása megkésve és krízisek során tud csak kialakulni. Tehát nem (csak) bomlásról és értékvesztésről, hanem új – a jelen körülményeinek jobban megfelelő-
struktúrák felépüléséről és új értékek kialakulásáról is szó van.

Mégis a házassági vagy a családi élet válságáról beszélni manapság közhely; és amikor ezt a súlyos (és kellőképpen inflálódott) kifejezést halljuk, a többnyire zavaros érzelmi-indulati vagy éppen ideológiai felhangok mögött homályba szokott veszni, hogy m i r ő l is van szó: mik azok a meghatározó szerkezeti, működésbéli jellemzők, melyek kapcsán a "válság" kifejezés egyáltalán felmerül. (És ekkor a szükséges változásokról, kiut-találásról még szó sem esett.)

Nos, mindezekkel ez a tanulmány is jórészt adós marad. Arra vállalkozik csupán, hogy a pusztá megérzéseken túl objektívebb adatok segítségével "bemérje": milyen mélységű, milyen kiterjedtségű változásról van szó? Ehhez elsősorban a számunkra elérhető demográfiai, statisztikai kimutatásokat és idősorokat hívtuk segítségül, kiegészítve azokat, ahol egyáltalán

erre mód van, családdinamikai megjegyzésekkel és megfontolásokkal. E módszerből következően az előrehaladás menetét, lépéseit nem egy családdinamikai-családterápiás gondolkodási modell határozta meg, hanem inkább a demográfusok kategóriái és gondolkodásmódja. Végigkövetük a leglényegesebb ide tartozó demográfiai mutatók (amilyen a népesség száma, összetétele, a termékenység, a házasságok és párkapcsolódási formák, a válások, a családtípusok, a gyermekek státuszára vonatkozó mutatók stb.) változásait, megkíséreltük ábrázolni a jelen viszonyokat.

Tisztában vagyok azzal, hogy a családokkal dolgozó szakemberek számára, (akik kazuisztikában, esettörténetekben gondolkodnak, nem pedig statisztikai összefüggésekben), ez a közelítésmód közvetlen segítséget aligha adhat; de talán egy nagyobb társadalmi, szociológiai háttérrel és összefüggésrendszerrel képes felrajzolni arról a „közegről”, amelyben -a konkrét esetekkel bajlódva- nap-mint nap munkálkodunk.

E tanulmány célja tehát, hogy a demográfiai háttér segítségével konkrétabb bepillantást nyerjünk a változások dimenzióiba. A kirajzolódó kép talán hozzásegít ahhoz, hogy keressünk (és találjunk) elvi és gyakorlati válaszokat, melyekkel – a problémákra sajátos rálátással rendelkező szakemberekként – tartozunk önmagunknak, klienseinknek és az eljövendő generációknak.

I. A termékenység átalakulása

Mielőtt belevágnánk az elmúlt évtizedek nagyobb ívű demográfiai folyamatainak feltárásába, szükséges tisztázni néhány a demográfusok által használt alapfogalmat. Az egyik ilyen, a népességszám alakulását és a termékenységet kifejező egyszerű mutató az ún. teljes termékenységi arányszám (TTA).

TTA (teljes termékenységi arányszám)

Szintetikus mutató, ami azt fejezi ki, hogy a vizsgált időszak szülésgyakorisága mellett *egy nő élete során hány gyermeknek adna életet*. A reprodukivitás mérőszáma is. Ha értéke 2,1 körül mozog, ez hosszú távon biztosítani képes a népességszám állandóságát.

Biológiai maximuma valahol a 12-15 gyermek körül lehet. Egyes protestáns közösségekben a „természetes termékenység” körülményei között (amikor nem élnek semmiféle szüléskorlátozóval) megfigyeltek 12-13 gyermekes átlagos családnagyságot.

Az európai népesség története során csak a töredékét használta ki ennek a biológiai kapacitásnak: még a legmagasabb termékenység idején is csak átlagosan feleannyi gyermek született. Persze ez is elképesztően magasnak tűnik a mából visszatekintve (hiszen átlagról van szó). A jelenlegi európai átlag ugyanis 1,5 szülésszám körül mozog – mintegy 30 %-al alulmúlja tehát a 2,1-es minimumot, ami biztosítja a népességszám állandóságát. A 60-as évek átmeneti 'baby-boom'-ja után területenként különböző sebességgel, de Európa lakossága fogy.

Érdemes egy történetileg távlatosabb pillantást vetni a magyarországi viszonyokra, csak hogy dimenziójában elképzelésünk legyen arról az óriási átalakulásról, amit az elmúlt száz évben magunk mögött hagytunk. A születésszámok alakulása mint közismert (voltaképpen az *egyetlen* közismert) demográfiai probléma nem témája ennek az előadásnak; de mint egy igazában felmérhetetlen nagyságú jéghegynek a csúcsa, úgy jelzi a puszta ténye által, hogy a mai embernek a legtágabb értelemben vett reprodukciója, amit eddig elsődlegesen a hagyományos család biztosított, bizony válságban van.

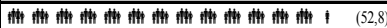
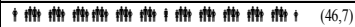

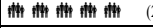

Teljes termékenységi arányok változása 1900-tól napjainkig

A magyar társadalom a múlt század végéig európai kitekintéssel is család-, házasság- és gyermekszerező népnek számított. Az ember „természetes” alapállapotának a családban élést

tekintették, a gyermeket magát pedig (mint ez a népnyelvben ma is tovább él) nevében is azonosnak tekintették a „családdal”. Az európai viszonylatban is magas (5 feletti) termékenységi arány a századforduló tájékán kezdett csökkenni – a hullámozó süllyedés a mai napig tart.

A TTA 2,0 érték alá süllyedése a hatvanas évektől jelezte csökkenő trendet (a családpolitikai intézkedések csak rövid és átmeneti javulást hoztak); 1981-től indult el a népesség fogyatkozása. Ám mindezzel együtt az 1990. év 1,8 fölötti TTA előkelőnek számított az európai átlagban. A demográfiai „földcsuszamlás” kelet-európában a rendszerváltás éveiben indult el, és megelőzve sok nyugati országot 10 év alatt elérte a mai negatív rekordot (TTA:1,3). „Az 1,3 alatti termékenység az emberiség történetében eddig még soha nem tapasztalt alacsony szintjét jelenti a humán reprodukciónak”, állapítja meg az ENSZ egyik 2005-ös jelentése.

A termékenység alakulása 10 nőre számítva 1900 -tól napjainkig

	10 nő által világra hozott átlagos gyermekszám	TTA
1900	 (52,8)	5,282
1910	 (46,7)	4,669
1920	 (38,4)	3,844
1930	 (28,4)	2,840
1940	 (24,9)	2,485
1950	 (25,6)	2,561
1960	 (20,4)	2,039
1970	 (20)	2,003
1980	 (19,7)	1,969
1990	 (18,3)	1,831
1995	 (15,7)	1,572
2000	 (13)	1,3

A várható következményeket a demográfusok is csak találgatják, hiszen nincsen „elvi” akadálya annak, hogy a csökkenő trendek folytatódjanak. (Észak-Olaszország egyes térségeiben 0,8 alatti termékenységet mértek.) Egy modell szerint egy hosszabb távú 1,3-es termékenységi szint mellett mintegy 44 év alatt feleződne meg a népességszám, 1,1-es érték mellett ez a folyamat már 33 év alatt lezajlódhat. Más elképzelések (vagy inkább borús profécíák) felvetik a TTA egy olyan minimális küszöbértékének a lehetőségét, mely alá csökkenve a népességfogyás definitívvá válik és megállíthatatlan, egy olyan lehetőséget tehát, amikor is a visszarendeződés (akár csak a stabilizálódás), függetlenül a esetleges társadalompolitikai beavatkozásokról, már objektíve nem következhet be.

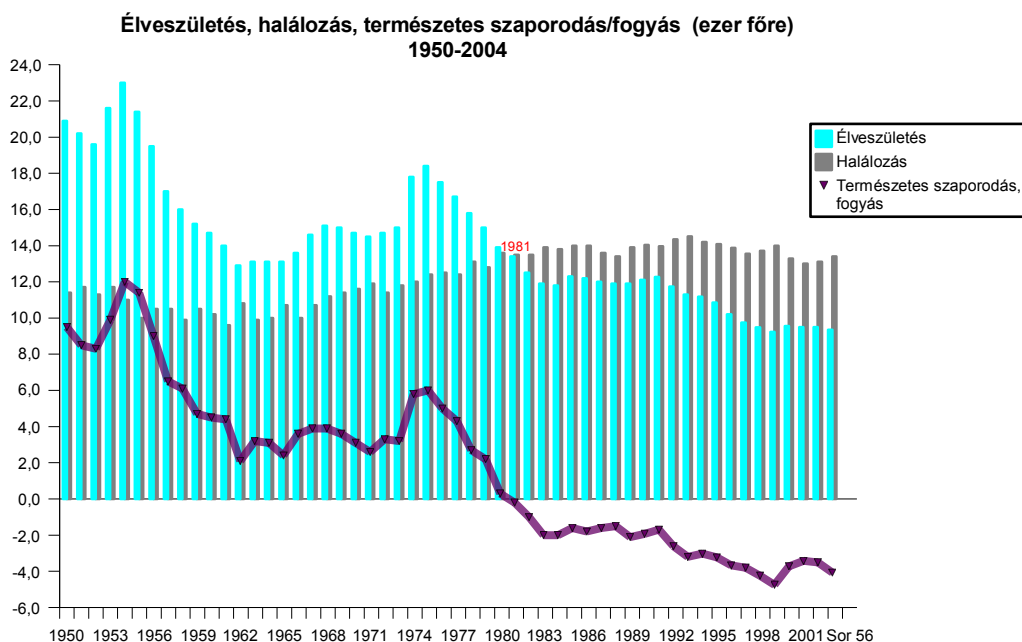
A későbbiekben majd megpróbálom kibontani, hogy mi mindent takar ez az egyszerű demográfiai mutató: vagyis a termékenységszuhanási „jéghegy” alatt milyen társadalmi, népmozgalmi, családszociológiai folyamatok zajlanak a mélyben, legfőképpen pedig - mert ez a mi igazi témánk – milyen kritikus családdinamikai bomlási folyamatok és krízisek jelzik ezt a mindennapjainkban.

Egyelőre maradjunk az un. „népmozgalmi” trendek elemzésénél, szűkítve most már látóterünket a közvetlen megelőző évtizedekre.

Élveszületés, halálozás, természetes szaporodás

A természetes szaporodás mutatója az adott évben bekövetkező születések és halálozások különbségéből adódik. A két adat összefügg egymással, hiszen -hosszabb távon- a csökkenő

gyermeklétszám az életkori eloszlást lassan átrendezi, az idősebb korosztályok relatív aránya növekszik, és bár az átlagos élettartam is hosszabbodik némiképp (egyébként lassabban, mint más nyugati országokban), ez nem kompenzálja az idősebb korosztályok természetesen magasabb halálozási arányát. Vagyis, miközben a születésszám csökken, egy adott érték alá zuhanva a halálozási arányszám növekedni kezd. (Ezek az összefüggések motiválhatták a fent említett prófécia borulását.) A következmény egyrészt a társadalom elöregedése, másrészt a természetes szaporodás negatívba fordulása, a népességszám fogyása.

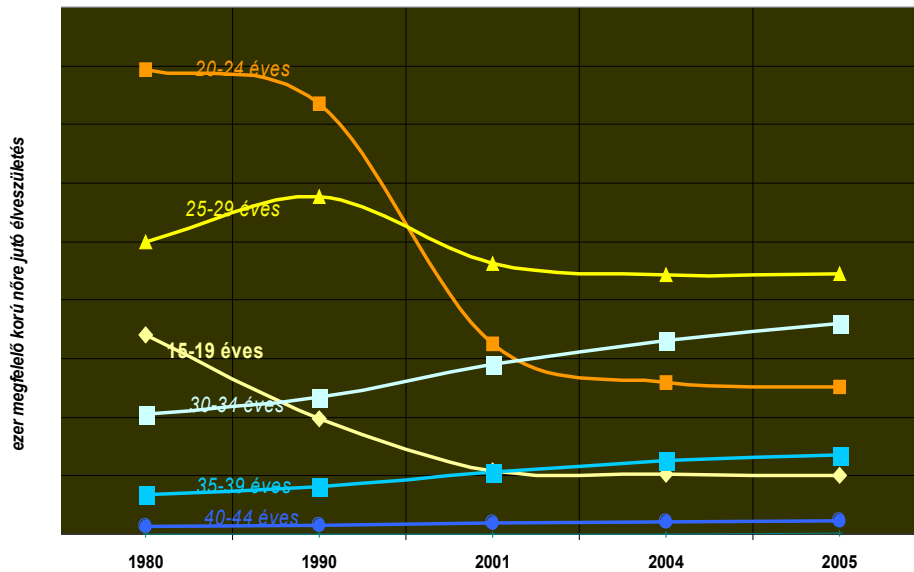
Mint az ábrán ez jól követhető, Magyarországon – egyébként nagyjából párhuzamosan más európai országokkal- a természetes szaporodás görbéje a századfordulótól folyamatosan csökkent, ezt kíséri néhány évtizede a halálozási arányszám növekedése. A tendencia a negatívba fordulás, vagyis a népességfogyás megindulása (1981) óta sem változik.

Kérdés, hogy van-e kilátás, mikor és milyen szinten, egy valamikori stabilizációra? E költői kérdésre a válasz nem csak az itt felvetődő óriási társadalom- és gazdaságpolitikai konzekvenciák miatt lenne fontos. (Ilyen pl. a tömeges elöregedés problémája, a nagy elosztórendszerek kiadási és bevételi oldalának borulása, stb. Ezekre a dilemmákra a társadalompolitikusoknak és közgazdászoknak kell válaszolniuk.)

A családokat segítő szakembereket a közvetlenebb családi-kapcsolati, gyermekvállalási és gyermeknevelési konzekvenciák és kilátások érdeklik. Akármi legyen az oka, a jelenleg is folyamatosan változó (csökkenő) gyermekvállalási kedv azt mutatja nekünk, hogy ez a hagyományosan a család körébe utalt funkció változatlanul *instabil*, előre nem belátható és alig tervezhető.

Két olyan mutatóra szeretnék itt utalni, melyek jól demonstrálják a nők, férfiak és a családok gyermekvállalási kedvének szociológiai instabilitását, egy „újfajta” gyermekvállalási modell tervezhetetlenségét és bizonytalanságát. Az egyik mutató a gyermekvállalási életkor általános kitolódása az idősebb korosztályok felé; a másik a tervezett és a valóságos gyermekszám közötti „olló” egyre nagyobbra nyílása.

Élveszületések az anya korcsoportja szerint

Az ábrán jól követhető, hogy – az abszolút gyermeklétszám csökkenése mellett – miként toldott el a „gyermekvállalási kedv” az idősebb korosztályok felé. 1980-ban a huszas éveik elején járó nők még majd’ négyszer gyakrabban vállaltak gyermeket, mint 30-as életkorú nő társaik. 2005-ben a 30-as nők már gyakrabban vállaltak gyermeket, mint 20-as kortársaik. Vagyis nem stabilizálódott az életkori norma, amikor az érintettek gyermekvállalási karrierjüket elkezdik, és így nem stabilizálódhatott a befejezés ideje sem, sem pedig a vállalt gyermekszám.

A másik mutató, ami jól demonstrálja a majdan jellemző gyermekszám kialakulatlanságát és tervezhetetlenségét:

A tervezett illetve tényleges gyermekszám növekvő különbsége

E híressé váló vizsgálatokat 1992-ben és 2001/2002-ben végezték, többen ismerhetik, mivel nagy port felverő tanulmányok születtek a felmérés nyomán. A vizsgálat során azt mérték, hogy a nők különböző korcsoportokban (20-24, 25-29, 30-34 és 35-39 évig) hány gyermeket terveznek, és ebből mennyi lesz a valóság, a ténylegesen megszületet gyermek.

Korcsoport	1992			2001/2002		
	Terv	Tény	Különbség	Terv	Tény	Különbség
20-24	2,1	0,5	1,6	2,1	0,4	1,7
25-29	2,1	1,4	0,7	2,2	1,1	1,1
30-34	2,1	1,8	0,3	2,2	1,6	0,6
35-39	2,1	1,9	0,2	2,2	2,0	0,2

Ami a terveket illeti: mindkét felmérés idején és minden korcsoportban a nők átlagosan 2,1 körüli gyermekszámot terveztek. Ha visszaemlékszünk még a TTA mutatójára, egy igen különös egybeesés mutatkozik itt: hiszen a demográfusok szerint az egy nő által világra hozott átlagosan 2,1-es gyermek pontosan az a termékenység, mellyel egy adott népességszám stabilitása hosszú távon fenntartható. Nem hiszem, hogy a megkérdezettek erről a tényről előzetesen tájékoztatták volna. Misztikus feltételezés, de hát a számok kísérteties egybeesése talán feljogosít egy efféle fantáziálásra: a nők, akiknek a vállalásán a szó egészen konkrét

értelmében mindannyiunk élete múlik, a gyermekeket illető vágyaik és terveik tekintetében ösztönösen „válaszoltak” egy előttünk tátongó demográfiai szakadékra.

Ám az ábrándozás után nézzük a szikár tényeket. Mind a két felmérési időszakban minden korcsoportban kevesebb gyermek született az előzetesen tervezetthez képest – és ez a különbség tíz év távlatában szinte minden korcsoportban csak növekedett. (Sokan úgy értelmezik ezt az eredményt, mint a „tradicionális”, többgyermekes családmódellem ideájának nosztalgikus továbbélését a fejekben, amire aztán a valóságos gyakorlat rendre rácsúfol.) De akárhogyan is értelmezzük, a tervek és a valóság közötti szembetűnő különbség már *önmagában is* mutatja a gyermekvállalás tervezhetetlenségét, egy stabil gyermekvállalási modell kialakulatlanságát.

A legfigyelemreméltóbb a *30 - 34 éves korcsoportban tapasztalható különbség növekedése* 1992 és 2001 között; hiszen ez a korcsoport, „halasztó” magatartásával együtt, már megtapasztalhatta a tervek korlátozott valósággá válását, magán a tervezeten mégsem változtatott. Az ideák, úgy látszik, e téren is makacsabbnak bizonyulnak a valóságnál. Mindezt ugyanakkor, akár szociálpolitikusként, akár családterapeutaként, egy figyelmeztetésként is felfoghatjuk: érdemes *jobban* odafigyelni nem csak a valóságra, hanem a vágyakra is, melyeket a konok valóság gyakran összezúz és eltakar.

A tervek és a tények között természetesen mindig van eltérés. Ezzel együtt kétségtelennek tűnik, hogy egy stabilabb, biztonságosabb gyermekvállalási modellről akkor beszélhetünk, ha a tervek és a tények között újra szorosabb lesz a kapcsolat.

II. A házasság és a partnerkapcsolatok átalakulása

A XX. századi radikális demográfiai változások nem csak a gyermekvállalást érintették; talán még mélyrehatóbb az átalakulás a házasság intézményének és a partnerkapcsolatoknak a területén.

Az átalakulás két irányból is nyomon követhető:

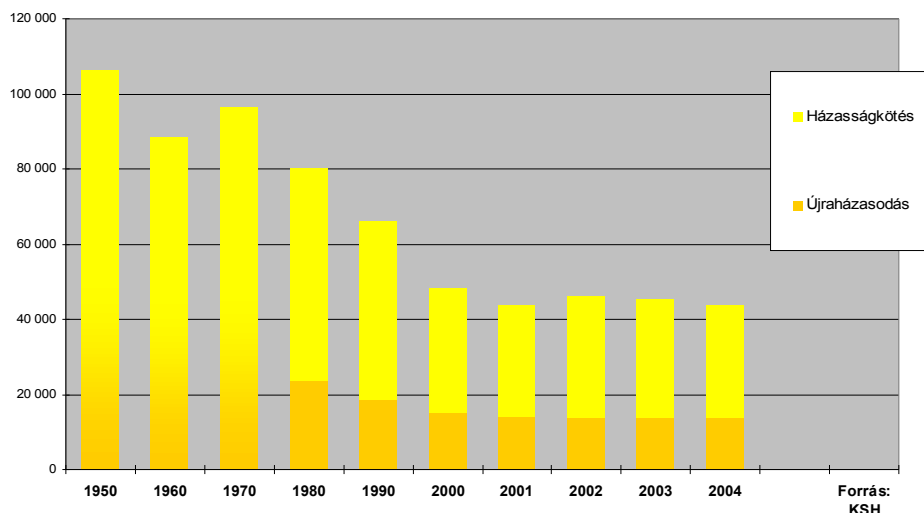
- **a)** az egyik „nyomvonal” a házasságnak, mint tradicionális együttélési és gyermekvállalási társadalmi intézménynek az erodálódása. Ez jelenti a házasságkötések abszolút számának és relatív arányának a zuhanását, a válásarány emelkedését. A folyamattal párhuzamos a házasságkötési életkor kitolódása, a népesség családi állapot szerinti átrendeződése (csökken a házások száma, növekszik a nőtlenek-hajadonok, az elváltak, az egyedül élők aránya). Ez az irány tehát a korábban szinte egyeduralkodónak tekinthető tradicionális házasság típusú kapcsolatok statisztikai értelemben vett bomlási és leépülési folyamatát mutatja.
- **b)** a másik nyomvonal új, korábban nem is ismert párkapcsolódási és együttélési formák megjelenése és terjedése.

ad a) A házasság intézményének erodálódása

Csökken a „házasodási kedv”

A házasságkötések abszolút száma folyamatosan csökken, az 50-es évektől máig majd 60 %-al. Megjegyezném itt, hogy a statisztikákban a házasságkötést jogi értelemben értik (ill. mérik), vagyis ide tartoznak az újra-házasodások is. Ezeknek az aránya az összes házasságkötéseknek úgy a 20 százaléka (korrekt adatokat csak 1980-tól találtam). Egyébként az „újraházasodási kedv” is csökken, az elváltak kevéssé lelkesen lépnek új házasságra, és inkább az elváltak, vagy az élettársi kapcsolatban élő elváltak számát gyarapítják.

Házasságkötések és újraházasodások száma
1950-2004

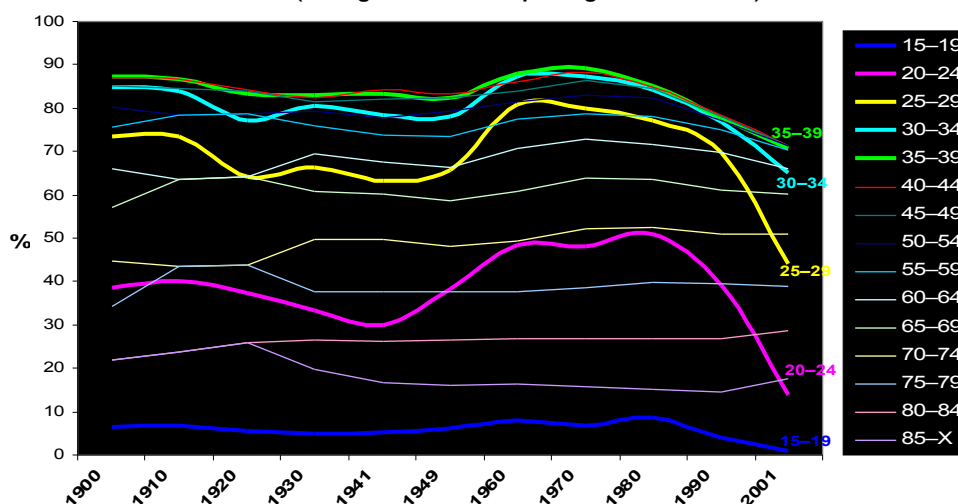

A „házasságkötési kedv”-nek egy másik mutatója az ún. *teljes házasodási arányszám*, amely azt mutatja, hogy az adott időszak házasodási szokásai alapján mi a valószínűsége annak, hogy az érintettek (férfiak és nők) életük során házasságra lépnek. Az elmúlt évtizedektől ennek a valószínűsége egyre csökken; a 90-es években még 80 százalék volt az „esély”, ma alig több mint 50 százalék. Vagyis 100 ember közül ma aligha fog több, mint ötven egynéhány ember házasságra lépni.

A házasodási életkor kitolódása

A házasodási kedv csökkenésével párhuzamos jelenség *a házasodási életkor kitolódása* az idősebb korosztályok felé. Ezt a 15 évnél feletti, tehát elvileg a házasodási korba belépett generációk házas állapotának a vizsgálatával követhetjük nyomon.

15 évesnél idősebb népesség házas állapot szerint, korcsoportos bontásban
(a megfelelő korú népesség százalékában)

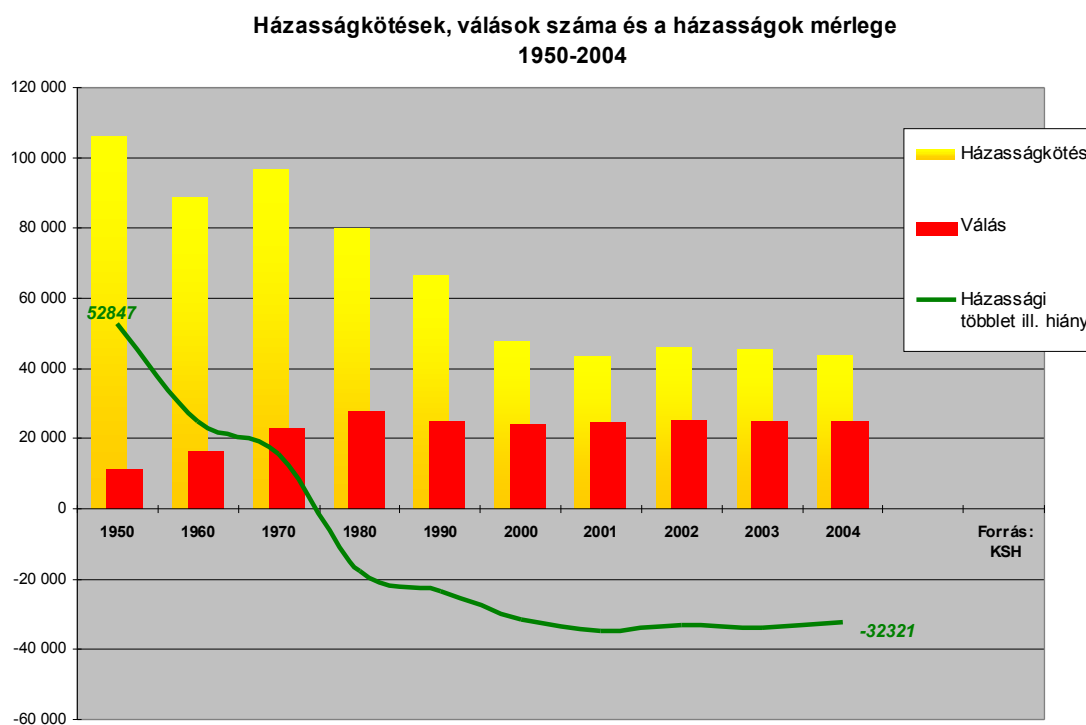
Magyarországra hagyományosan a fiatal korban és magas arányban kötött első házasságok voltak a jellemzőek, ami a végleg hajadonon maradt hölgyek és soha meg nem házasodott urak alacsony arányával párosult. A „pártában maradt” a „vénlány” és az „aglegény” pejoratív csengésű kifejezései egy valamikori társadalmi elvárásra utalnak: szinte szégyennek

számított a megfelelő életkorban házasságot nem kötni, különösképpen a nők számára. Az ábrán jól látható, hogy az 1900-as évek elején a második évtizedükből kilépő hölgyek és urak mintegy 70 %-a már megházasodott, a 30 év felettiéknél ez az arány már 80-90 százalék. Mindez azonban már a múlté. Az életkor kitolódása zuhanás-szerűen a rendszerváltástól jelentkezett, és máig tart: például ma a 30-as évek elején járó nők 30%-a hajadon, míg szüleiknek, az 1950-es évek nemzedékének már 92%-a megházasodott ennyi idős korára.

A házasságok bomlékonysága: növekvő válási arányszámok

Ám, mint fentebb láthattuk, nem csak arról van szó, hogy csökkent a házasodási kedv és kitolódott a házasodási életkor, hanem arról is, hogy *egyre bomlékonyabbá váltak a házasságok*.

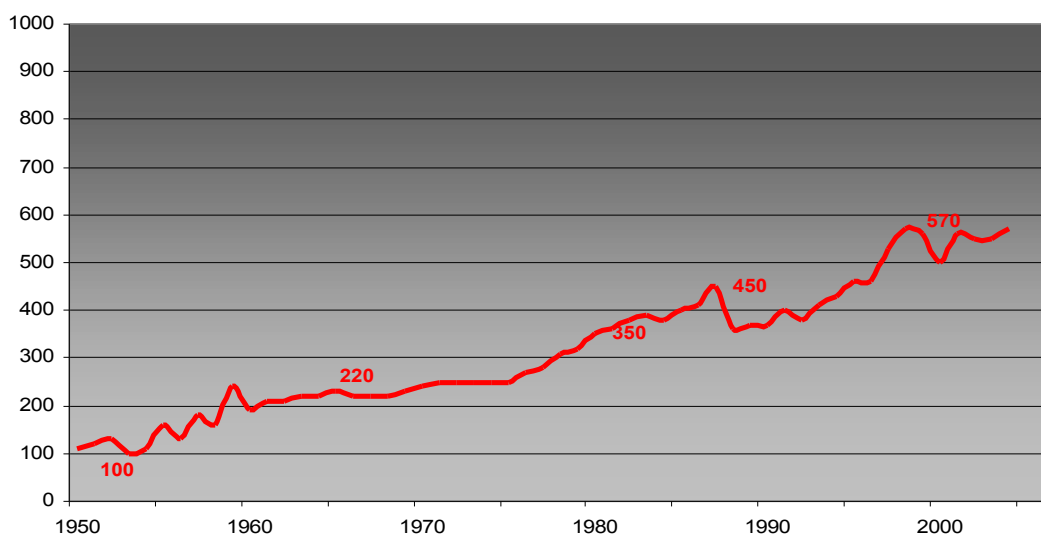
A válások szaporodása az egész nyugati világra érvényes trend, ám Magyarország már a század első felében kitűnt magas válási arányszámával, s ez a második világháború után még fokozódott: az 50-es évektől több mint 60 %-al emelkedett. (Elsőségünk e mutatók terén egészen a 70-es évekig fennállt.) Mindezt megkönnyítették az európai viszonylatban is igen liberális válási jogszabályaink.

A „házasságok mérlege” az adott évben megkötött ill. megszűnt házasságok különbségéből adódik. A házasságok, jogi értelemben, kétféle módon szűnhetnek meg: valamelyik házaspár elhalásával, vagy válással.

A diagramon a zöld vonal jelzi a házasságok mérlegének alakulását 1950-2004-ig. (A halál következtében megszűnt házasságokat az egyszerűség kedvéért nem vettem fel a diagramra). 1950-ben még ötvenháromezer házassággal több kötött, mint amennyi megszűnt, 1975 körül volt „nullszaldón” a mérleg. Az elmúlt 30 évben évről-évre fogyott a létező házasságok száma: 2004-ben már harminckétezerrel több házasság szűnt meg, mint amennyi keletkezett.

Ezer házasságkötésre jutó válás

A házasságok bomlékonyságát legjobban az ezer házasságkötésre jutó válások arányának alakulása jelzi: az ezer házasságkötésre jutó válások száma – különösen az utóbbi 15 évben – szinte megállíthatatlanul és drasztikusan emelkedik. Pillanatnyilag 1000 házasságkötésből majd hatszáz potenciálisan válással végződik.

A válási statisztikákkal kapcsolatosan meg kell említenünk egy meglehetősen torzító effektust, nevezetesen azt, hogy „válás”-on a statisztikai felmérések a felbomlott *házasságokat* értik, nem számolják ide a felbomlott élettársi kapcsolatokat. (Mint alább majd láthatjuk, az élettársi kapcsolatok aránya az összes együttélési típuson belül már 13 százalék.) Az is ismert, hogy az élettársi kapcsolatok statisztikailag bomlékonyabbak a házasságoknál. Így az élettársi kapcsolatot követő szétválásokkal is számolva a valóságban még magasabb, 600 feletti válási aránnyal számolhatunk.

Válások és válási árvák – családdinamikai összefüggések

A válás - azt hiszem, nem mondok ezzel újat - óriási társadalmi probléma. Nem is szerencsés „letudni” ilyen hangzatos és semmitmondó kijelentésekkel. Ha százalékosan meg kellene határozni, hogy a családterápiás, családsegítői és gyermekvédelmi munkánkban milyen részt foglal el a válással, család széteséssel, kapcsolattartási és az egyéb, ide kapcsolódó problémákkal való küszködés, azt hiszem, hogy ez a rész – a költő finom szavával élve – „túlnyomónak mondható”: egyszóval nagyon nagy, és sokszor nagyon fájdalmas, megrázó és akár tragikusnak mondható részarányt kellene meghatároznunk.

Amikor ezeket a súlyos kifejezéseket használom, nem csak a szétváló felnőttekre gondolok, hanem elsősorban a gyermekekre, akiket a köznyelv sokszor méltán és találóan tekint „válási árváknak”. Tudom, hogy a szakma és a családpolitika szótárában ez a kifejezés, megbélyegző voltánál fogva, már nem éppen szalonképes, én most mégis szándékosan használom. Elsősorban arra a kellőképpen nem értett, óriási ellentmondásra szeretném ezzel felhívni a figyelmet, ami a párkapcsolati, házassági (és válási) „szokások” megváltozása és a gyermekek pusztán létezése között feszül.

Ha össze lehet egyetlen kifejezésbe sűríteni férfi és nő újkori kapcsolódásának morálját vagy étoszát, ez az individuális szabadságra, a szabad választás és változtathatóság kívánalmára

épül – lett légyen szó házasságról vagy másféle együttélési morálról. A magam részéről ezt a kívánalmat nem valamiféle individualista önzésnek gondolom, még akkor sem, ha tartalmilag a centrumában elsődlegesen a szerelmi és mindenféle egyéb személyes kiteljesedés igénye áll. A felnőttkor elpusztíthatatlan vágyáról és szükségletéről, a kapcsolati „boldogságról” van itt szó, ahogyan ezt romantikusabb eleink egyszerűen megnevezték. Az erre való törekvést nem tarthatja senki önzésnek; ellenkezőleg, olyan interiorizált társadalmi elvárásról van szó, mely éppen hogy éreynként, követendő magatartásként vésődött a lelkünkbe, és amiről azt hiszem, nem akarnánk, nem is tudnánk, de nem is lenne szerencsés egykönnyen lemondani.

Ennyiben – tartalmilag- az újfajta kapcsolati ideál törekvése meglehetősen avított, teljesen megegyezik a Varga Pali által itt többször kifejtett (és kritizált) romantikus szerelmi házasság ideájával. Különbsége a régi házassági eszményhez nem a tartalmában, inkább csak a formájában van. A romantikus eszme ugyanis az *egyetlen* életre szóló nagy szerelembe (és házasságba) vetítette a tökéletes és végtelenített boldogságnak ezt a nyilvánvalóan teljesíthetetlen elvárását, míg az újkori várankozás *ugyanazt* az igényt, ha nem teljesül (márpedig miért teljesülne?) új és újabb - lecserélt - párkapcsolatokban próbálja megvalósítani.

Nem lehet véletlen, inkább törvényszerű, hogy ez a szabadon választható és változtatható kapcsolati ideál alkalmasint nagyobb csődökbe és katasztrófákba képes belefutni, mint kiérdemesült elődje, a romantikus házassági eszme. Miközben a szerelem múlandóságának a fájdalmát lecserélt kapcsolatokkal (vagy azok reményével) igyekszünk gyógyítani, igen rövidlátó módon elfelejtkezni látszunk az emberlét másfajta tényeiről és szükségleteiről. Nem számolunk például azzal a biológiai faktummal, hogy a szerelem, a szexualitás és a gyermek valahogy mégiscsak összefügg egymással, és hogy bár az emberi tudás és technika csodákra képes, ez az összefüggés *akkor is* fennáll, konkrét, tényszerű, emberi döntésekkel megváltoztathatatlan. Ugyanígy mintha nem számolnánk azzal az akár humánológiaiainak tekinthető ténnyel sem, hogy *tartós -akár élethossziglani – bizalomteli és biztonságos kapcsolatokra felnőttként is, gyermekként is szükségünk van.* Különösképpen a gyermekként van *vitális* szükségünk erre, hiszen a megbízható és biztonságos szülői háttér hiányában nem csak boldogtalanok leszünk, hanem *károsodunk.*

A legfőbb bökkenő, hogy az új, szabadon választható és változtatható párkapcsolati idea mintha nem számolt volna a gyermekekkel. Sokszor éppenséggel úgy definiálták, úgy különböztették meg a tradicionális házassági ideától, mint aminek az elsődleges tartalma, értelme és célja a felnőtt párkapcsolatban való szerelmi kiteljesedés, nem pedig a gyermek, ahogyan ezt eleink vallották. Olyannyira így van ez, hogy egy szerelmileg vagy szexuálisan nem eléggé jónak érzett párkapcsolatban való „bennragadás” manapság éppen hogy szégyennek számít, semmint éreynek, szinte teljesen függetlenül a közös gyermekek létezésétől. Sem a válásjogban, sem a magánöntudatban nincsen evidensebb hivatkozás a házasság kapcsolat bármi árat követelő felrúgására, mint az úgynevezett „elhidegülés”, különösen, ha az netán megcsalattással is párosult. A felnőtt, választható és változtatható párkapcsolati boldogulás (mint követendő érték) szembekerülése a közös szülői feladatvállalás követelményével – nos, ez az alig feloldható ellentmondás óriási pszichés és egzisztenciális teherként nehezedik a mai családokra. Az egymásban csalódott párok inkább választják a válással járó összes egzisztenciális és családindinamikai veszteséget és gyötrelmet, a gyermek veszélyeztetésének megsokszorozódó rizikótényezőjét, semmint a kapcsolatrendezés és együtt maradás másféle gyötrelmeit és nehézségeit, beleértve a szerelmi és szexuális *választhatósággal* való őszinte szembenézést.

A probléma és az ellentmondás „csupáncsak” az, hogy mi lesz ezután a gyermekekkel? Hiszen egy gyermek minimum 18, de mai körülményeink között valójában ennél hosszabb ideig szorul szülei gondoskodására; a családindinamikai tapasztalatok pedig azt bizonyítják, hogy *nincs* a nukleáris családi gondoskodásnak e téren alternatívája. Illetve van, csak éppen megsokszorozott rizikótényezővel.

Ezért mertem itt használni a „válási árvák” kicsit avított kifejezését. Nem megbélyegzésként, csupáncsak annak a ténynek a rögzítéseként, hogy az új párkapcsolati

ideálhoz nem rendelődött hozzá egy új, a gyermekek igényeit is kellőképpen tekintetbe vevő felelős szülői együttműködési és gondoskodási modell; a válási modell rendelődött hozzá, az „egyszülőség” vagy a legkülönbébb „újfajta” együttélési és szülő-pótló erőfeszítések.

Vajon csakugyan szükségszerű tartozéka a házastársi hűségnek a mindenkori szerelmi-szexuális hűség, avagy meg kell barátkoznunk a házasság kapcsolat másfajta (a tartós együttmaradáshoz ragaszkodó, *ugyanakkor* az autonóm szerelmi-szexuális „önmegvalósulás” igényét is befogadni képes) etikájával? Olyan forró kérdés ez, mellyel családterápiás krízis-kezeléseink során nap-mint-nap szembekerülünk, és amelyre valamilyen módon választ kell adjunk (vagy válaszhoz kell segítsük a válságba kerülőket). A közös gyermekkel is rendelkező szétváló felnőtteknek mindenesetre tudniuk kell, hogy - az együttélő családi modellhez képest - nem-együttélő családként a hagyományos módon nem, vagy csak korlátozott mértékben lesznek képesek gyakorolni szülői funkcióikat, szinte függetlenül szándékaiktól és képességüktől; és ha ezt a "hagyományos módot" csak erőltetik (akár hétköznapi, akár hatósági erőszakkal), annak „levét” mindenképp gyermekük fogja meginni. Amit ugyancsak tudniuk szükséges: házastárstól vagy élettárstól el lehet válni, gyermektől *sohasem*: a gyermek-szülő viszony természetből fogva *van*, adottság, ami nem megmásítható. Az egyetlen, amit a szétvált szülők tehetnek, hogy ezt a tényt kölcsönösen tudomásul veszik, és ennek tiszteletben tartásával igyekeznek együttműködni közös gyermekük felnevelésében.

Hogyan lehetne feloldani mindezeket az ellentmondásokat, hogyan lehetne minimalizálni a károsodásokat, milyen feladat és szerep hárul ebben a szétvált felnőttekre, összekerekülő új családtagokra, és nem utolsósorban ránk, családterapeutákra és családsegítő szakemberekre - ezek égetően fontos napi gyakorlati kérdések.

ad b) új, korábban nem is ismert párkapcsolódási és együttélési formák megjelenése és terjedése.

A válás problematikája átvezet minket a partnerkapcsolatok átalakulásának korábban emlegetett másik nyomvonalára, az *új, korábban nem is ismert párkapcsolódási és együttélési formák* megjelenésére és terjedésére.

Ez nem csak a házassághoz némiképp hasonlító ún. „házassági típusú” élettársi kapcsolatok emelkedését jelenti, hanem az egyéb, esetenként (újra)házassággal vagy új élettársi viszonyal is tarkított „nem hagyományos” együttélések szaporodását, tartósabb, átmeneti, szeriális, vagy egyéb formációkban, amilyen pl. külön háztartásban élő, de magukat egymáshoz tartozó felekként definiáló kapcsolatok formációja, vagy, extrém példaként, a több partnerrel való együttélés, újabban némely országokban a homoszexuális házasság. Ezek a jogilag sokszor nem is definiáltak, és szociológiailag sem pontosan körülírható kapcsolati-együttélési formák nem is kötődnek feltétlenül a váláshoz; első kapcsolatuként már tizenéves korban elkezdődhetnek, és akár végigkísérhetik az életet, gyermektelenül vagy különféle kapcsolatból származó, esetleg közös gyermekekkel.

Tehát távolról sem csak az „élettársi”-ként definiált párkapcsolati formáról van szó, noha a hivatalos statisztikák a házasságon és az élettársi kapcsolaton kívül egyszerűen nem ismernek egyéb fajta párkapcsolati együttélési formát.

Ennek kapcsán meg kell itt említeni egy számomra váratlan technikai nehézséget. A tanulmány témája kapcsán során számtalan demográfiai tanulmányt és statisztikai felmérést végigböngésztem, és egészen használható adatokat és idősorokat találtam a gyermekszám, a házassági és válási arányok, a népesség családi állapota és ehhez hasonló adatok vonatkozásában. Ami az élettársi viszonyokat illeti, csak 1990 óta létezik, de legalább létezik ilyen természetű statisztikai kimutatás. Ám a fentebb sorolt új, jogilag nem definiáltak és szociológiailag is nehezen körülírható együttélési formák területén szinte semmi értékelhető adatot nem találtam. Az a helyzet, hogy a kötelező kimutatások mintha múlt századi vagy még

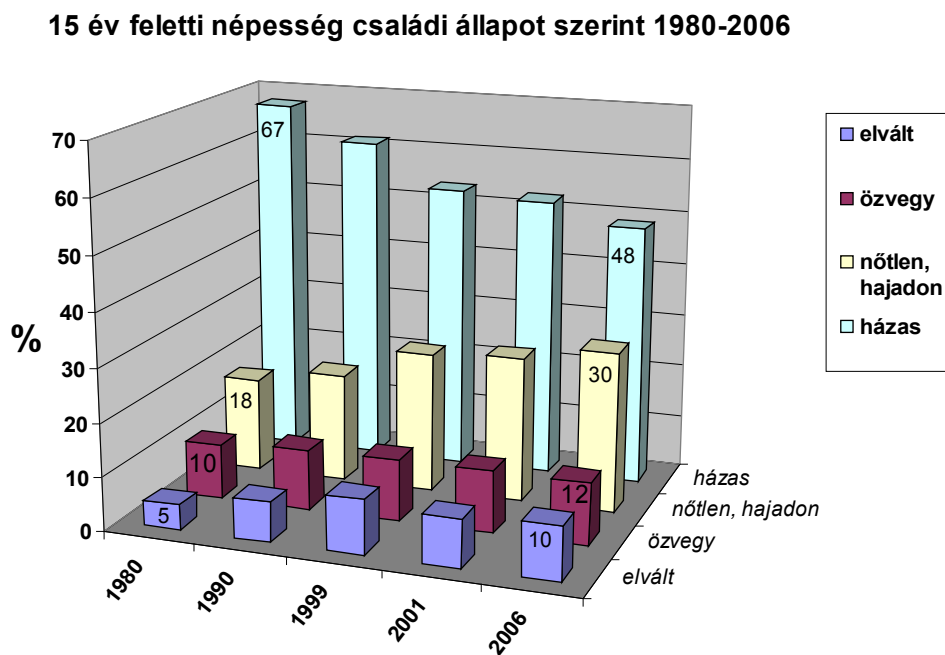
régebbi fogalmak és kategóriák mentén mérnék a maguk világát, és így nem képesek leírni, sokszor köszönőviszonyba sem kerülnek a mai gyakorlattal és valósággal.

III. Párkapcsolati formák, családtípusok változásai

Azért voltam kénytelen kitérni erre a technikai körülményre, mert mostantól –eredeti szándékom ellenére – a valóságosan létező párkapcsolati formák és családtípusok természetét és elterjedtségét illetően nem, vagy csak részben hagyatkozhatom már korrekt statisztikai adatokra. A rendelkezésre álló táblákból igyekeztem kiszűrni és összevetni információkat, megbecsülni a lehetséges adatokat. Elsősorban arra voltam kíváncsi, milyen valóságos együttélési és családi formációkban élnek az emberek; ez is elsősorban a gyermekek „nézőpontjából” érdekelt, hiszen ők ezekben a családokban élnek, most tanulják, szedik össze tapasztalataikat, hogy mi is az a kapcsolati és családi élet.

A népesség családi állapot szerinti megoszlásának változásai

Egy közelítési mód a népesség családi állapot szerinti változásainak nyomon követése.

Ez a tábla korrekt, de nem sok újat tesz hozzá az eddigiekhez: 20 év alatt mintegy egyharmadával csökkent a 15 év feletti népességben a házasok részaránya, növekedett a nőtlenek/hajadonok aránya, megduplázódott az elváltaké.

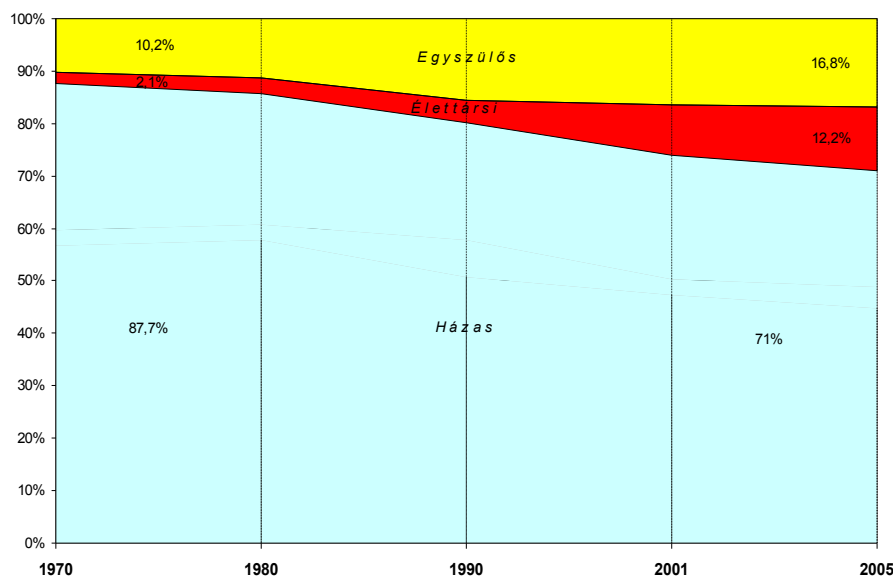
Családtípusok változásai

Milyen családtípusokban élnek az emberek, milyen ezeknek a családtípusoknak az előfordulási gyakorisága, és hogyan változott mindez az elmúlt években?

A demográfiai összeírások, sajnos, az egyedül ill. intézetben élőkön kívül mindösszesen 3 együttélési formát, ill. családtípust ismernek: egyszülős családot, a házas családot és az élettársi

családot. Ezeket nem annyira tartalmi, inkább formális (jogi) szempontból különítik el; az utóbbi kettőt (házastársit és élettársit) gyakran együtt említik, mint „házastípusú” együttélést ill. családot. A három kategória változásait egy területi diagramon igyekeztem ábrázolni.

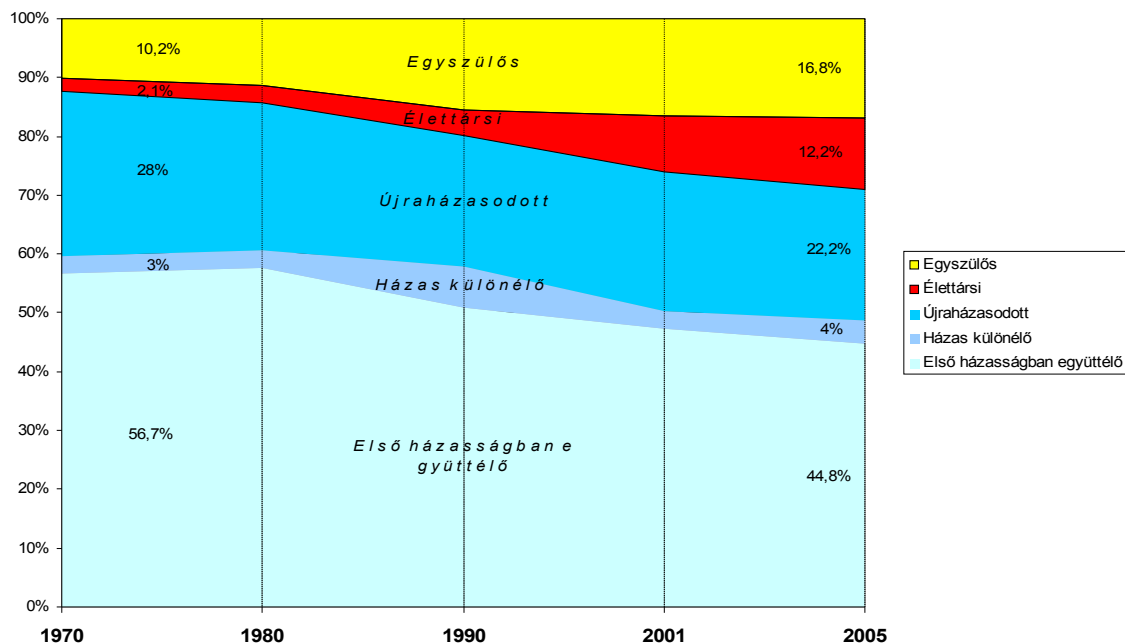
Családtípusok változása (1) 1970-2005

Mint látható, 1970-től 2005-ig a házastársas családok aránya több mint 15 %-al csökkent, az egyszülős családok száma, mely az összes családoknak majd egyötödét teszi ki, csaknem megkétszereződött, az élettársi kapcsolatok száma meghatszorzódott.

Az eltolódás a „nem hagyományos” családi formációk felé látványos így is, ám semmit nem mond az egyes típusok „belső tartalmáról”. Azt gondolhatnánk pl., hogy a „házasi” csoport 2/3-os aránya következtében mégiscsak meghatározó családforma. De mit is tartalmaz valójában ez a családtípus, ha a „jogi felszín” alá is bepillantunk?

Családtípusok változása (2) 1970-2005

Ennek a „differenciáltabb” változatnak a kiguberálása különböző elszórt adatokból nem kis munkába került, és nem is biztos, hogy hiteles. Olyan kategóriát, hogy „első házasságban

együtt élő” (amit a hagyományos típusú nukleáris család prototípusának tekinthetnénk), a statisztikák nem ismernek; a „maradékelnv” alapján becsültem meg arányukat. Hosszmetszetileg erről sem tudhatjuk meg, voltak-e a szülőársak korábban élettársi kapcsolatban (egymással vagy más személlyel). Az újraházasodott családok aránya itt 20% feletti, más számítás szerint a 30 %-ot is meghaladja (ennek megfelelően kell csökkennie az „első házasságukban együtt élők” arányának); és nem egyértelmű, hogy arány hosszabb távon hogyan alakul (növekszik, avagy csökken). Inkább arra gondolunk, hogy az újraházasodással való családdegyesítés, a „patch work” házascsalád kezd kimenni a divatból, helyette inkább az egyszülösséget, az élettársi kapcsolódást vagy egyéb, itt nem is szereplő családi formációt választanak az elváltak. Utóbbiak (pl. a valóságban együtt élő, de a kapcsolatot jogilag semmilyen értelemben nem érvényesítő családformák) már névvel sem rendelkeznek, és nem is szűrhetők ki semmilyen számítással; statisztikailag akárha nemlétezőek lennének (nem is tudtam őket ábrázolni a diagrammon), noha egyre inkább elterjedő családformáról van szó. Mindenesetre amit a klasszikus értelemben tradicionális családmodellként ismerünk (első házasságában együtt élő teljes nukleáris család) az összes családi együttélési formának a felét sem teszi ki; és ez felső becsléshatár.

Mindezek a kimutatások különböző időpontokban kimerevített statisztikai metszeteket közvetítenek, és *semmit* nem mondanak az összegyűjtött esetek történeti útjáról. Ez egy kifejezetten családindinamikai szempont: egy ember, egy párkapcsolat, házasság vagy család átalakulásainak története, időbeli változásainak végigkövetése. A statisztikai kimutatások – többnyire az un. háztartási panelvizsgálatok- a különböző kategóriákba beszuszakolt esetszámok évenkénti idősorait mutatják, felvilágosítanak tehát arról, hogy egy adott időszakban milyen a statisztikai eloszlás; viszont *semmit* nem mondanak az egyes „esetek” időbeli alakulásáról. Egy adott „esetet” az egyik évben hajdonként regisztrálnak (és *semmit* nem tudunk arról, él-e egyébként valamilyen nem kategorizált társas kapcsolatban), két év múlva egyszülösként tűnik fel, később élettársként vagy házasként, még később az újraházasodottak számát gyarapítja, aztán lesz belőle egyszerűen elvált vagy egyedül élő (ha pl. már nem ő neveli gyermekét). Statisztikai értelemben így korrekt idősorokat kaphatunk, ám teljesen nyilvánvaló, hogy mindez szinte *semmit* nem mond az érintettek családindinamikai értelemben vett helyzetéről, sorsáról, kilátásairól – hiszen azt elemi módon határozza meg a maguk saját története. Mi családterapeuták pontosan tudjuk, hogy egy adott státuszú gyermek helyzetét, identitását és kötődéseit, egyszóval a sorsát és kilátásait milyen mértékben *definiálja* a nem is egy, hanem többgenerációs múlt: az a váltakozó szülői-családi *történet*, amelyben felnevelkedett.

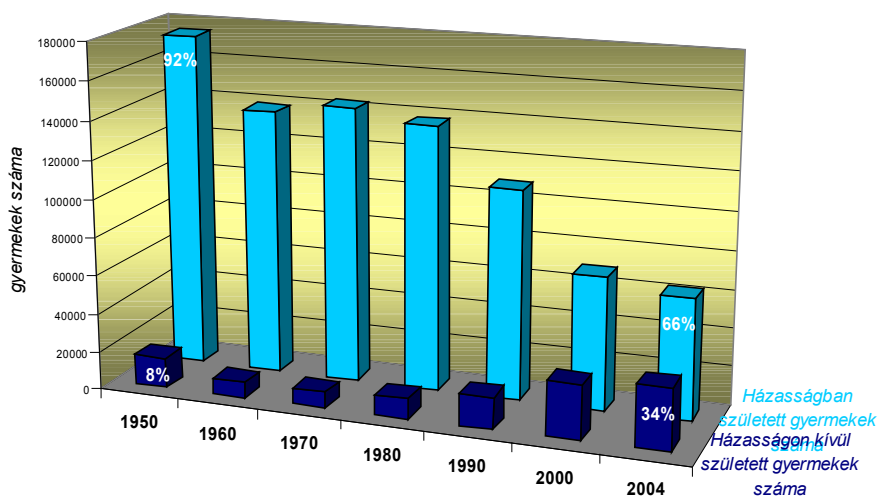
Nem a fenti panelvizsgálati statisztikák hibája ez a családtörténeti és családindinamikai „*semmitmondás*”, hiszen azok eleve alkalmatlanok ilyen esettörténeti szempontok követésére. Éppenséggel az esettörténeti statisztikai vizsgálatok *hiányáról* van szó, arról, hogy egyszerűen nem történnek ilyen vizsgálódások. Ha tetszik, mi magunk, családterapeuták vagyunk többek között ezen esettörténetek tudói, letéteményesei, bennünk magunkban „élnek” ezek a statisztikák, tapasztalataink esetlegességének függvényében. Talán ez a tanulmány hozzájárulhat valamivel az adósságok törlesztéséhez.

Mindezeket a hiányosságokat tudomásul véve utolsó pontként ki szeretnék térni néhány, a gyermekek státuszát érintő adatnak a bemutatására. Be kell valljam, voltaképpen ez a szempont motiválta ezt az egész tanulmányt, magam is meg szerettem volna tudni, statisztikai értelemben milyen „méretű”, a gyermekek mekkora hányadát érinti az a problémátömeg, mellyel családterapeutaként és családsegítő szakemberként egyébként nap-mint-nap találkozunk.

IV. A gyermekek családi helyzetének változásai

Az eddigiek alapján már pontosan tudhatjuk, hogy a házassági és párkapcsolati élet radikális változásának korában az, hogy egy új jövevény házasságban születik a napvilágra, későbbi családi sorsát illetően szinte semmit nem mond. Aminthogy a házasságon kívül való születése sem jelenti azt, hogy akkor nincs családja, családon kívül nevelkedik. Ebben alapvetően megváltozott a társadalmunk. A „megesett lány”, a „zabigyerek” bántóan pejoratív csengésű, az érintetteket pária-sorsra ítélő kifejezései a család- és társadalomtörténet lomtárába kerültek; ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy gyermekeink megtartóbb vagy biztosabb családi környezetben nevelkednek. Mindenesetre szorgalmasan készülnek a megszülető gyermek családi helyzetére vonatkozó statisztikák, talán mégsem teljesen értelmetlenül.

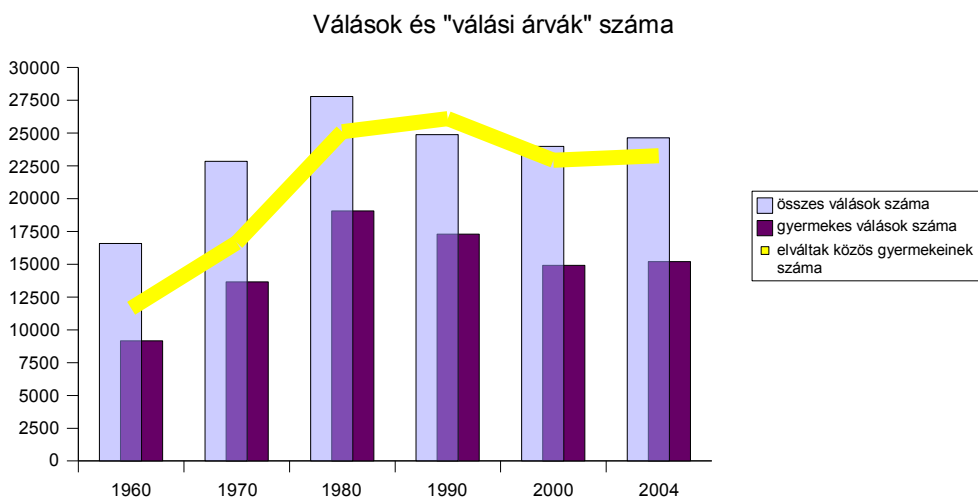
Házasságban és házasságon kívül született gyermekek száma 1950-2004

1950-ben még a gyermekek 92 százaléka házasságban született; mára egyharmaduk már házasságon kívül. Minthogy egyéb statisztikákból tudhatjuk, hogy a nem-házassági kapcsolatok még a házasságnál is bomlékonyabbak, joggal feltételezhetjük, hogy a ma születő gyermekek igen nagy százaléka vagy meg sem tapasztalja a „teljes” család élményét, vagy egyszer vagy többször átéli a számára oly fontos megtartó kapcsolatok bizonytalanságát, a bizalom és a biztonság elveszithetőségét.

Kiegészítheti ezt a képet a válásokban érintett közös gyermekek, a „válási árvák” számának alakulása. Az elvált családok körülbelül hatvan százalékában vannak közös gyermekek. Számuk 1960-tól 1990-ig ugrásszerűen növekedett, mára stabilizálódni látszik: évi 23 000 körüli az érintett. A család szétesésével ennyien *biztosan* megélik a fent emlegetett megtartó kapcsolatok bizonytalanságát, a kötődési biztonság elveszithetőségét. Hogy ezen túl még mennyien, arra pontos adat nincs, hiszen ugyanúgy „válási árváknak” tekintendők az elvált élettársak gyermekei, mint azoknak a gyermekei, akik párkapcsolatukat jogilag nem definiálták, de a életútjuk a

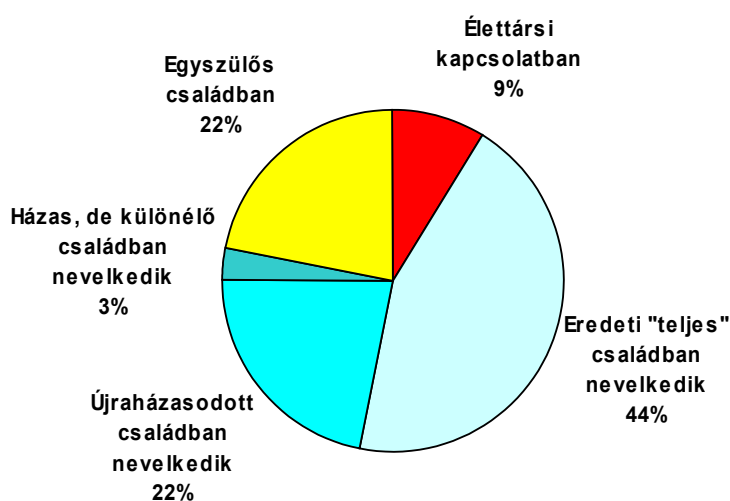
gyermek születése után szétvált. Ezek az elvált családú gyermekek nem szerepelnek a „válási árvák” statisztikájában.

Az elvált családok körülbelül hatvan százalékában vannak közös gyermekek. Számuk 1960-tól 1990-ig ugrásszerűen növekedett, mára stabilizálódni látszik: évi 23 000 körüli az érintett. A család szétesésével ennyien *biztosan* megélik a fent emlegetett megtartó kapcsolatok bizonytalanságát, a kötődési biztonság elveszithetőségét. Hogy ezen túl még mennyien, arra pontos adat nincs, hiszen ugyanúgy „válási árváknak” tekintendők az elvált élettársak gyermekei, mint azoknak a gyermekeknek, akik párkapcsolatukat jogilag nem definiálták, de a életútjuk a gyermekek születése után szétvált. Ezek az elvált családú gyermekek nem szerepelnek a „válási árvák” statisztikájában.

Végül, utolsóként, megpróbáltam összeállítani egy diagramot a családban nevelkedő gyermekek számarányáról a különböző családtípusokban. Ezek szerint gyermekeink majd’ hatvan százaléka valamilyen módon szétvált (vagy meg sem házasodott) családokban nevelkedik:

Családban nevelkedő gyermekek százalékos aránya különböző családtípusokban, 2005-ben

Befejezés

Az itt áttekintett megrendítő változásokat mutató jelenségeket évtizedek óta óriási társadalmi viták és megítélések is kísérik, ami nem véletlen, hiszen olyan kérdésekről van szó, melyek minden ember személyes sorsát közvetlenül érintik, és így minden embert személyes állásfoglalásra készítenek.

A statisztikai tények áttekintése után elvárható, hogy összevetve azokat a mindennapok családterápiás tapasztalataival, megkíséreljem ebből a szempontból értelmezni a változásokat. Ez a szempont igen csak gyakorlatias, azok a megoldandó/megoldatlan problémák vezérlik, melyekkel maguk az „érintettek”, a válságba került párok és családok keresik fel a segítő szakembert. Nincs mód itt áttekinteni ezt a sokrétű probléma-tengert; amikor ezek kapcsán hajlok mégis a *reprodukciónak* beszélni, elsősorban a gyermekek nézőpontjából teszem ezt.

Tehát mi itt a *legfőbb* probléma; *miért nevezhető mindez mégis a reprodukció válságának?*

A hagyományos családi formáció (akár még kényszerűségekkel is stabilizált keretei között) egyszerre, egyetlen nagy együttműködő rendszerben, vagyis a tartós, együtt élő házastársi, szülői és gyermeki alrendszerek együttesében biztosította a gyermeknevelést. A stabilitás garanciája, szinte függetlenül a résztvevők esetleges „közérzetétől”, mind szerkezeti, mind időbeli értelemben biztosítva volt.

A házasságot összeható gazdasági, jogi, vallási és konvencionális kényszerek oldódásával a házasság és család intézményében is megjelent a választás és választhatóság szabadsága. Ez nem csak a bármikor szétválás szabadságaként jelent meg, hanem az alternatív kapcsolódási formák igen sokszínű rendszerében. Mindebben pregnánsan megmutatkozik a modern társadalomnak az ember autonómiájáról, individuális szabadságáról vallott ideája – ami nem csak idea, hanem program is egyben, olyan belsővé alakuló elvárás, erény, amit minden érett, felnőtt embernek meg kell valósítani.

Ugyanakkor be kell látnunk, hogy, bár sokféle kísérlet történt e téren, mégis úgy tűnik, hogy a gyermeknevelés kétszülős nukleáris modelljének jelenleg nincsen alternatívája.

A gyermeknevelés, reprodukció szempontjából a modern család legfőbb és mindmáig megoldatlan problémája, hogy a gyermekneveléshez szükséges szerkezeti és időbeli stabilitás megbomlott. Itt tehát egy óriási feszültség keletkezett a házaspárok, családok és gyermekek életében. Amíg egyrészt biztosítva van a felnőttek kapcsolati életének az individuális-önmegvalósító szabadsága, másrészt nincsen biztosítva, vagy legalábbis nincsen „hozzáigazítva” e rendszerhez a reprodukció feladványa.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy amikor a házaspári és felnőttek párkapcsolati „önmegvalósító szabadságát” emlegetjük, nem feledkezhetünk meg arról a gazdasági-társadalmi háttérrel, amelyik ezt, összes pozitív és negatív vonásával, kialakította, alkalmasint drasztikus módon *kikényszerítette*. Ebből a perspektívából akár eufemisztikusnak is tűnhet az ideológiai fátyol: például a női munkavállalás és a következményes szerepváltás nem csak lehetőségként merült fel, hanem elsődlegesen a nők tömegeit érintő *kényszerként*; ugyanígy a nagyipari termelés tömeges bér munka-igénye kétségtelenül hozzájárult a többgenerációs családi struktúrák „szétbombázásához”. Magyarországon az ötvenes évek erőltetett iparosítása, a maga migrációs és munkaerő-vándoroltatásos kényszereivel („ingázók”) hatalmas nyomás alá helyezte magát a magcsaládot (ehhez az időszakhoz köthető a válások és a házasságon kívüli egyéb, élettársi kapcsolatok tömeges elterjedése); és nyilvánvalóan társadalmi-gazdasági összefüggéseket kell keresnünk annak a 80-as évek végétől felgyorsuló változásoknak a hátterében, amelyik a kelet-

európai régióban (így hazánkban is) szinte az összes itt tárgyalt demográfiai mutatót ugrás-szerűen érintette. Úgy tűnik, a mindenkori ideológia inkább csak követte, kísérte ezeket a drasztikus változásokat, alkalmasint egészen meghökkentő teóriákkal; a hatvanas-hetvenes években pl., számot vetve a családok bomlásának megállíthatatlan folyamatával, sok családszociológus úgy jósolta, hogy az ezredvégre a gyermekek nevelésének legfőbb műhelyei, szemben a családdal, állami fenntartású közintézmények: bölcsődék, óvodák, iskolák, kollégiumok lesznek. Ez a bizarr jóslat egyszersmind a gazdasági-társadalmi valóság és a kísérő „eszmék” oda-vissza kölcsönhatását is jól demonstrálja. Nyilvánvaló, hogy háttérben nem annyira családszociológiai megfontolások, sokkal inkább normatív (ideológiai) attitűdök álltak.

Ugyanezek a kétértelmű folyamatok megfigyelhetőek térségünkben ma is: az un. ”single” létforma (akár egyszülős, akár egyedülálló formációjában) a mélyebbre hatoló szociológiai vizsgálatok szerint csak azok számára ideologikus „étosz” (avagy: anti-étosz), akik nem élnek benne, akik közletről, valóságos dimenzióiban nem ismerik. A valódi érintettek számára sokkal inkább: egzisztenciális, gazdasági, társadalmi életforma-kényszer. (Egy magyarországi felmérés szerint az un. single életformát élők túlnyomó része nem is választott, sokkal inkább kényszerű és átmeneti létformának tekint egyedülállóságát.) Egy ehhez kapcsolódó igen csak elgondolkodtató példa: a nők gyermekvállalási életkorának kitolódásában nyilván szerepet játszik a 90-es évek „továbbtanulási boom”-ja, de nem csak ez. A gyermekekkel bajlódó, vagy bármikor GYES-állományba vonuló nő a munkáltatók számára nem ideális munkaerő, és ezt a munkáltatók nem is rejtik véka alá. A huszas éveik végén, harmincas éveik elején járó diplomás (akár többdiplomás) nők sajátos csapdája ez: a jobb munkaerőpiaci érvényesülés reményében továbbtanulnak, halasztják a gyermekvállalást, majd azt kell tapasztalják, hogy *éppen ez utóbbi* lesz érvényesülésük akadálya. (Ha eddig nem szült, akkor most már bizonyára ezt tervezi...) A 30-as diplomás nőknek e gyermekvállalási szempontból „double-bind”-ra emlékeztető munkaerőpiaci pozíciója nyilvánvalóan visszahat családalapítási, gyermekvállalási „kedvükre”, és az ezt kísérő-értelmező – mondhatjuk nyugodtan így: *botcsnálta* – „önmegvalósító” ideológiákra. Gyakran elhangzó sötét jóslat (vagy inkább helyzetértékelés, hogy ne mondjuk: borulató összeesküvés téória), miszerint maga a társadalmi kontroll alól elszabadult globalizáció az, amelyiknek immáron nem egyszerűen tömeges bérmunkaigényre, hanem "minősített", vagyis az összes (nemzeti, lokális, családi, kapcsolati) kötődéstől és identitástól "megszabadított", piaci szempontból ideálisan kötődés-mentes munkaerőre van szüksége, és ez kényszer állna a drasztikus változások háttérben (pl. ez köszönne vissza ránk a hagyományos családi-kapcsolati értékeket semmibe vevő média-csatornákon).

Ám akármelyik (ideológiai, avagy kényszerítő társadalmi-gazdasági) oldaláról is közelítsük e változásokat, a „végkifejlet” szempontjából összefoglalóan elmondhatjuk: a reprodukív és gyermeknevelési funkció, miközben folyamatosan halasztódik, egyszersmind egyre inkább *lehasad* arról a hordozóról, melyet eddig a társadalom legfontosabb reprodukív műhelyeként azonosítottunk, vagyis lehasad magáról a hagyományos családról. Ezt a funkciót egy családpolitikailag, szociológiailag vagy családindinamikailag nehezen definiálható felnőtt „konglomerátum” látja el, olyan (időben és személyeiben változó) szerepekben és funkciókkal, amely szerepeket – legalábbis a hagyományos családstruktúrával fogalmakkal – sokszor nem is tudunk megnevezni vagy azonosítani. *A modern, választható és változtatható alternatív együttélési formációk nem tudják sem előre, sem menet közben garantálni azt a stabil, kiszámítható és biztonságos környezetet, ami az utódok „megtervezéséhez”, megszületéséhez és felneveléséhez szükséges.*

Csak reménykedhetünk abban, hogy a körülöttünk zajló drasztikus gazdasági-társadalmi változásokra adott (átmeneti) adaptációs válságról van szó. Igen sajnálatos napi tapasztalat például, hogy a konfliktusaik megoldhatatlansága mentén szétvált párok hajlamosak úgy tekinteni, a férj (vagy feleség, vagy élettárs) nem csak tőlük, hanem egyszersmind közös gyermeküktől is "elvált", és ezen meggyőződés alapján megpróbálják őt *szülői minőségében* is

érvénytelennek tekinteni; holott éppenséggel ez a képtelen törekvés (és az ebből fakadó gyakran végtelenített konfliktus-sorozat) az, mellyel gondozó szülőként a legtöbbet árthatunk gyermekeinknek. Vagyis - a válások és a "válási árvák" hatalmasra növekedett arányszámához képest - hiányzik az a családi-gyermeknevelési modell vagy kultúra, amelyik ebben az új helyzetben felelősen tudna gondolkodni-gondoskodni (és együttműködni!) a közös gyermekek ügyében.

Merthogy családdinamikai szempontból a legfeltűnőbb (és a gyermeknevelés szempontjából az egyik legmeghatározóbb) „elváltozása” e viszonyoknak az időtálló, bizalmat és biztonságot adó *személyes kötődési* lehetőségek és minták kialakulásának akadályozottsága, lecserélhetősége, elbizonytalanodása, esetleg azok szinte teljes hiánya. Statisztikailag a következmények nehezen követhetőek, ezekkel a praxisunkban - esetleg több éves, akár generációnyi időeltolódással - különféle kapcsolati, családi-gyermeknevelési vagy egyéb személyes tüneti problémaként vagy devianciaként találkozunk; és így a fától nem látjuk az erdőt.

Családszociológiai közhely, hogy az a szerveződés, amelynek mentén az emberek kialakították legközvetlenebb közösségeiket (így a családjukat), a történelem során és különböző társadalmakban szinte végtelen variabilitást mutatott. *Nagy terjedelmű munkák számolnak be a családi viselkedés végtelen variációiról* - írta Kirckpatrick egy 1955-ös családszociológiai munkájában - *melyek szerint minden lehetségesnek tűnik a történelem és az írásbeliség előtti csoportok körében*. Ezután hosszasan sorolja a legkülönbébb időkben és helyeken érvényesülő családi szokásokat a feleségcsere-től a rituális gyermekgyilkosságokon keresztül az apa testéből való közös lakmározásig. *A mi számunkra furcsa dolgokat más kultúrák normaként szentesítenek* - írja. *A családmodell kulturális rendszerében a változékonyságnak azonban korlátai is vannak. Semmiféle családi szokás nem folytatódhat vég nélkül, ha összeegyeztethetetlen az azt gyakorló csoport fennmaradásával*.

Azért idéztük a neves kutatót, hogy józan figyelmeztető megállapításának tükrében mérlegre tehesük a mi saját ügyünket. Csakugyan szembe kell nézzünk azzal a riasztó felismeréssel, hogy nem csupán a családi élet felszaporodott eseti válságairól van itt szó, hanem egy sokkal mélyebb, széles társadalmi értelemben vett és meglehetősen visszafordíthatatlan *reprodukciós válságról*? A kérdés immár az, hogy el tudja-e látni, és főként *hogyan* tudja ellátni ez rohamléptekben átalakuló együttélési és családszerveződési rendszer a reprodukív funkciót; amely szó alatt itt természetesen nem a gyermekek egyszerű biológiai „megcsinálása” értendő (erre manapság egy laboratóriumi lombik is alkalmas), hanem társadalom-képes egyedek felnevelése, akik felnőttként maguk is hagyományozni tudják utódaikra ezt a reprodukivitást. A kérdés végül is az, miféle személyes kötődésű és identitású, avagy személyes kötődésekre képtelen, kívülről irányított és "klónozott" embertömegekkel miféle társadalmat hozunk létre és hagyományozunk.

A cikk a 2006. évi Családterápiás Vándorgyűlésen elhangzott előadás kibővített átdolgozása.